

Дати

Валентина Іскорко-Гнатенко

DOI: 10.33608/0236-1477.2019.07.33-53
УДК 821.161.2(477–25) Пчілка

СТОРИНКАМИ КИЇВСЬКОГО ЖИТТЯ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ (ДО 170-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Непересічна постать Олени Пчілки тісно пов'язана з Києвом, де вона навчалася, брала шлюб, писала та видавала літературно-художні твори й наукові праці, здійснювала культурно-громадську, просвітницьку й видавничу діяльність. Тут знайшла вічний спочинок. Стаття присвячена київському періоду життя відомої письменниці.

Ключові слова: Олена Пчілка, Київ, пансіон, М. Драгоманов, вулиця Маріїнсько-Благовіщенська, "Рідний край", ВУАН, вулиця Овруцька.

Valentyna Iskorko-Hnatenko. Pages of Olena Pchilka's Life in Kyiv

The article is dedicated to the 170-th anniversary of Olena Pchilka's birth. Olha Kosach (1849–1930, Olena Pchilka being her literary pseudonym) was a Ukrainian writer, corresponding member of the Pan-Ukrainian Academy of Sciences, folklorist, ethnographer, journalist, publisher, social and cultural activist. She was also the mother of Lesia Ukrainka, Mykhailo Obachnyi and Olesia Zirka.

The article highlights one of the most important periods of her life, strongly connected to Kyiv. Olha Kosach had been studying here at Mrs. Nelhovska's boarding school for girls and then lived together with the family of her brother Mykhailo Drahomanov who was a professor at St. Volodymyr University. She married Petro Kosach, a lawyer and conciliator in court cases of peasants an member of the union "Stara Hromada". Later in Volyn young Olha Kosach never broke up her ties with Kyiv, working on her first scholarly research about Ukrainian folk ornament, translating from Russian and Polish, writing her own poetry, prose and drama. She was one of the editors of "Kiievskaya Starina" ("Kyiv Antiquity") journal and active participant in Literary and Artistic Community, Kyiv "Prosvita" ("Education") Community, Ukrainian Club. The journal "Ridnyi Krai" ("Native Land") was published in Kyiv at her own expense. It had a supplement "Moloda Ukraina" ("Young Ukraine"), being the first periodical for children in Dnieper Ukraine. Kosach family lived in Kyiv permanently since 1899 and resided at 97, 115, 101 Mariinsko-Blahovishchenska str., (now P. Saksahansko str.). The editorial office of the above-mentioned journals was situated at the same buildings. The prominent figures of the Ukrainian culture M. Lysenko and M. Starytskyi were the neighbors of the family. Nowadays the address accommodates Lesia Ukrainka Literary Museum (97, Saksahanskoho str.).

1924–1930 was the last period of Olena Pchilka's life in Kyiv. She lived at 7 Bahovutivska str., later at 16 Ovrutska str., and worked actively as a research fellow of the Pan-Ukrainian Academy of Sciences. She was elected a corresponding member of the Academy on the 6th of April 1925. Olena Pchilka issued "Ukrainski Uzory" ("Ukrainian Ornaments"), her last lifetime album, in 1927, and the book "Stories. With autobiography" in 1930. The writer was buried in Baikove Cemetery, next to the graves of her husband Petro Kosach and her children Mykhailo Obachnyi and Lesia Ukrainka.

Keywords: Olena Pchilka, Kyiv, boarding school, M. Drahomanov, Mariinsko-Blahovishchenska str., "Ridnyi Krai", Ukrainian Academy, Ovrutska str.

У липні ц. р. минає 170 років від дня народження славетної доньки українського народу Олени Пчілки (29 (17 за ст. ст.) липня 1849 р. – 4 жовтня 1930 р.), відомої письменниці, фольклористки, етнографа, журналістки, просвітительки, культурно-громадської діячки, члена-кореспондента Всеукраїнської Академії наук, матері геніальних дітей – Лесі Українки і Михайла Обачного. З її ім'ям пов'язана ціла епоха життя і творчості прогресивної української інтелігенції

**Оля Драгоманова
(1865)**

кінця XIX ст. – першої третини XX ст. Мета статті полягає в огляді важливих життєвих сторінок письменниці, пов'язаних із Києвом, осмисленні її внеску в розвиток національного відродження (літератури, культури, журналістики).

Восени 1860 р. повітовий Гадяч, що на Полтавщині, прощався з дрібнопомісним дворянином Петром Драгомановим. Молода вдова Лизавета лишилася з шістьма дітьми: Михайлом, Іваном, Варварою, Ольгою, Єленою й чотирирічним Сашком. Олі Драгомановій ішов дванадцятий рік – час шкільної науки. Початкову освіту вона здобула під керівництвом батька. Далі були спроби вступити до дівочих Полтавського й Смольного інститутів. Після смерті батька її подальшим навчанням опікувався брат Михайло, тоді студент другого курсу історико-філологічного факультету київського Університету Св. Володимира. Тогорічні різдвяні

канікули він проводив у рідній домівці й після Водохреща забрав сестру до Києва. Зупинилися вони тоді на Печерську (вулиця Маловасильківська, від 1869-го й дотепер Предславинська), у гадяцьких кумів Драгоманових. Штабс-капітан Михайло Дмитрович Кучинський із родиною здебільшого мешкав у Києві. Його дружина Марфа Йосипівна була Олиною хрещеною.

За два дні по приїзді до Києва, посеред навчального 1860/1861 року близький приятель М. Драгоманова Євген Судовщиків улаштував його сестру в один із кращих навчальних закладів – “Образцовый пансіонъ для благородних дѣвиць” Агати Нельговської [10, 103–109], що був розташований навпроти університетської стіни, на розі тодішніх Великої Володимирської і Університетської (Бульварної) вулиць (тепер бульвар Тараса Шевченка, 16), у колишній садибі доктора медицини, проф. Університету Св. Володимира М. І. Козлова. Це була напівзакрита приватна середня школа французького профілю. Навчальний курс був однаковий з інститутським, викладачі були переважно з чоловічих гімназій. Класні дами також навчали панянок і світським манерам – танцям, музиці, рукоділлю. Гімназійний учитель Є. Судовщиків читав російську словесність у цьому пансіоні, тому взяв дівчинку на “свою відповідальність” і за її перебування деякий час працював безоплатно. За сестру “зобов'язаний був давати уроки” географії й М. Драгоманов. Роком-двома раніше закінчили цей пансіон Людмила Кучинська (в одруженні Драгоманова), Ганна Хойнацька (згодом Судовщикова). М. Лисенко “так само, як і мій брат, приходив одвідувати свою сестрицю “Соню” (пізніш – пані Старицька), що вчилася теж у нашому пансіоні мадам Нельговської” [22, 17]. “Цікаві то були часи – початок 60-х. Воскресні школи. Заснування студентських кружків. Похорони Шевченка. Проводи тіла. Брат говорив промову” [23], – пізніше напише Олена Пчілка.

Уже з перших місяців навчання Оля Драгоманова зарекомендувала себе здібною ученицею, зокрема, в опануванні французької й німецької мов. У мемуарах про М. Лисенка згадувала декламаційно-музичний Шевченківський вечір, улаштований студентами Університету Св. Володимира в Міському театрі. Тоді вперше слухала з великої сцени українські народні пісні у виконанні студентського хору під орудою М. Лисенка, Шевченкову поему “Чернець” у майстерному виконанні П. Житецького.

Цікавим є і такий біографічний факт: учитель німецької мови запропонував випускницям написати гумористичний твір на вільну тему. Йому сподобалося Олине оповідання про пригоди капелюшка юної панночки Гаркушевської,

яка, скінчивши науку, їхала пароплавом по Дніпру до Катеринослава. Учитель надрукував його в німецькому журналі “Für die Jugend” під назвою “Die Memuaren eines Hutes” без відома авторки й зачитав у класі. Так було покладено початок творчій біографії майбутньої письменниці.

Оля Драгоманова (1865)

Братове одруження внесло суттєві корективи в особисте життя юної Драгоманівни. 16 серпня 1864 р. приват-доцент Університету Св. Володимира М. Драгоманов вінчався з Людмилою Кучинською у військовій церкві Прозорівської вежі Київської фортеці. Молоде подружжя спершу проживало в домі Кучинських, а з початком занять в університеті, винайняло помешкання на розі вулиць Паньківської й Малої Жандармської (пізніше Маріїнсько-Благовіщенська, тепер П. Саксаганського), у будинку домовласника Войцехівського. У святкові дні М. Драгоманов забирав сестру до свого дому й це було для неї подвійним святом, там “було куди розмаїтіше і приємніше, ніж сидіти в пансіоні” [21, 17].

Навесні 1866 р. О. Драгоманова закінчила пансіон із відмінним атестатом. Поїхала до матері в Гадяч, а восени наступного року повернулася до Києва. Згодом прибув і брат Іван, щоб готуватися до вступу в університет. М. Драгоманов улаштував до Другої гімназії й десятирічного Олександра. Оля писала мамі в Гадяч: “Если бы Вы знали, как я счастлива в Киеве. Людмила и Миша такие добрые, мне так весело, так приятно, что я не могу без ужаса подумать, что мне предстоит покинуть Киев и близких мне киевских жителей <...>” [20, 148]. Тоді ж Ольга склала іспит “по науках гімназичного курсу при 1-й хлоп’ячій гімназії в Києві” [9], слухала курси для вільних слухачів при історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Пансіонське свідоцтво “не давало ніяких прав” на працевлаштування, тому залишалося сподіватися знову ж таки на брата. Письменниця через роки пронесе почуття сестринської вдячності: “<...> коли б не він, все життя моє минуло б зовсім по-іншому, зійшло на інший шлях” [24, 500].

Близьке оточення М. Драгоманова вплинуло на формування світоглядних і літературно-естетичних орієнтирів майбутньої письменниці. Українська течія, яка ще змалку була її “рідною притаманною стихією”, перемогла офіційну “московську”. Дівчина потрапила в середовище свідомих громадівців. Заохочена братом, захопилась етнографією й фольклором, подружилася з родиною чернігівців Рашевських – Іваном Федоровичем і Єлизаветою Олександрівною (Єлизавета завжди ходила в українському вбранні). М. Драгоманов долучає сестру до перекладів із французької й німецької мов. У “Санкт-Петербургских ведомостях” (1866, № 119) друкує її фейлетон (“компіляція якоїсь французької статті”) про європейські реформи в Туреччині. За цю роботу Ольга отримала свій перший гонорар.

Старицькі мешкали на тодішній Жандармській, у близькому сусідстві з родиною брата, у флігелі цього ж двору – Лисенки. Товариство збиралося біля фортепіано в Драгоманових. Людмила Драгоманова (акторка-аматорка) долучала Ольгу до гри в “живих картинах” у театральному студентському товаристві Монахова. Якось М. Старицький подарував їй томик Г.-Х. Андерсена в оригіналі й попросив перекласти українською. Старицький був захоплений перекладами казок і навіть порадив надрукувати їх, та, на жаль, рукопис загубився.

Юна Драгоманівна познайомилася з близьким братовим товаришем по університету, мировим посередником у селянських справах Петром Косачем. 22 липня 1868 р. вони повінчалися в Христо-Воздвиженській церкві села Пирогів (поблизу Києва). Свідками в молодого були В. Антонович

Ольга Косач (1875)

і В. Кістяківський, у молодії – М. Драгоманов і О. Кістяківський. Над нареченою тримав вінець М. Лисенко. Весілля відбулося на літній дачі Драгоманових (урочище Китаєво під Києвом). Одразу після шлюбу щасливе подружжя виїхало на Волинь до містечка Новоград-Волинського (Звягеля) за місцем служби Петра Антоновича. Про свої почуття до дружини П. Косач неодноразово писав у листах: “<...> завтра буде 23 роки як ми з тобою, моя голубка Олесея,

повінчалися-побралися!.. Велике спасибі тобі, моя мила, за ті роки, що пройшли й за все, що для мене робила!!!” [6, 14]. В іншому зізнався: “<...> я для тебе, моя дружина, більше ніж друг – чоловік, готовий для блага твого і дітей віддати своє життя!” [6, 43].

Доки в Києві жив із родиною М. Драгоманов (у будинку Зейферта на вул. Жандармській, 55), а в його домі “часто перебувала мама”, “ми часом і на довший час приїздили сюди” [21, 22], – писала Ольга Петрівна в “Автобіографії”. Частіше навідувалась у Київ О. Косач від зими 1874 р., коли готувала до друку альбом зразків української народної орнаментики, зібраної в Новоград-Волинському повіті. Подружжя Косачів приїздили з Волині на виставу першої української оперети (“музична комедія”) М. Лисенка “Різдвяна ніч”, що ставилася тоді на сцені київського Міського театру. Незабутнє враження від побаченого закарбувалося назавжди в пам’яті молодії Косач: “Перша постановка “Різдвяної ночі” – на великій оперній сцені, – се було наше свято, наше велике свято!” [22, 22].

На початку 1876 р. Ольга Петрівна із семирічним Михайликом і п’ятирічною Лесеєю гостювала в родині брата на вулиці Кузнечній, 36 (тепер В. Антоновича, будинок не зберігся). Ще з осені 1875 р. Михайла Петровича було звільнено з посади доцента університету “за направление, не соответствующее видам правительства”. Ольга була на прощальній вечірці на квартирі Житецьких, улаштованій громадівцями через вимушену еміграцію М. Драгоманова.

У травні 1876 р. вийшов Емський указ про витіснення української мови з культурної сфери. Наслідком наступу на український рух стало закриття газети “Киевский телеграф”, що була на короткий час неофіційним органом Старої громади; припинено діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Одного з найактивніших його діячів Павла Чубинського вислано з України. Того ж року у відомій київській друкарні С. В. Кульженка по вул. Новоєлизаветинській, 4 (тепер Пушкінська) вийшла у світ перша науково-дослідницька праця Олени Пчілки – “Українській народній орнаментъ. Вишивки, ткани, писанки. Собрала и привела в систему О. П. Косачева”. Це був альбом, який складався з 30 таблиць народних узорів із коментарями й розлогою передмовою авторки (російською і французькою мовою). Етнографічна студія Ольги Петрівни отримала належне визнання, започаткувала вивчення української орнаментики та не втратила своєї наукової цінності. Фольклорні записи Олени Пчілки ввійшли також до збірників, словників і наукових праць М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Житецького, М. Комарова, М. Лисенка та ін.

Коли Михайлу й Лесі прийшов час іти до школи, у родині “стали думати про те, що для науки дітей доведеться на якийсь час переїхати до Києва” [21, 30]. З

патріотичною відданістю й почуттям національної гідності мати оберігала своїх дітей від офіційної русифікаторської системи виховання: “<...> здавалось, що школа зараз же зруйнує моє змагання виховати дітей в українській мові” [21, 30]. Тому перед тим, як віддати дітей до гімназій, родина наймала україномовних учителів-репетиторів. З’ясувалося, що “це був даремний страх, бо потім я побачила, що коли дітей добре вправлено в українській мові, то тоді школа цієї мови не руйнує” [21, 30]. Мине багато років і Ольга Косач напише: “Робила я все можливе для того, щоб і в Лесі, як в інших дітях моїх, виховати любов до України, охоту служити їй якоюсь своєю здатністю <...>” [25, 8].

Отже, у другій половині вересня 1881 р. відбувся запланований приїзд: батько “одвіз нашу матір з нами трьома (Міша, Леся, я) до Києва і влаштував жити в домі Солонини” [15, 37], – згадувала Ольга Косач-Кривинюк. У тому ж одноповерховому будиночку на вулиці Стрілецькій з вересня 1882-го по травень 1883-го року Ольга Петрівна жила з Михайлом, Лесею, Ольгою (Лілею) і трьохмісячною Оксаною. До старших приходили студенти-репетитори, навчали за гімназійними програмами. Леся і Михайло почали перекладати з іноземних мов. Ольга Лисенко давала Лесі уроки гри на фортепіано. Малій Олі (Лілі) за буквар служив збірник “Дітські пісні, казки й приказки”, складений Оленою Пчілкою спільно з М. Лободовським. Діти читали вірші в перекладі рідною мовою польських і російських авторів (Сирокомля, Пушкін, Лермонтов) з книжки “Українським дітям” (1882). “Оце на днях поведу їх [дітей] у театр. Приїхала малоросійська трупа – Кропивницький і другі. Будуть три неділі грати” [7, 44], – згадувала про той період сама письменниця. Спектаклі йшли в театрі Бергоньє (тепер Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки). Спеціально для трупи М. Старицького Олена Пчілка написала водевіль (жарт) “Сужена – не оужена!” і комедію “Світова річ”. Обидві п’єси ставилися на сцені за режисурою М. Старицького. У популярній комедії “Світова річ” (вийшла друком у часописі “Рідний край”, 1908, №30, 31, 32) головні ролі виконували українські актори – М. Заньковецька, М. Кропивницький, П. Саксаганський, Л. Ліницька.

Київські місця тих років, де бували Косачі, відтворила по пам’яті Ольга Косач-Кривинюк. Відвідували хрещену Ольги (Лілі) Г. Судовщикову з її дочкою Шурою-гімназисткою в домі Сливчанських (помешкання сестри Ганни Іванівни) на Єлизаветинській вулиці. Косачі-діти товаришували з Людою і Марією Старицькими (вулиця Мала Володимирська), з Катрусєю і Володею Трегубовими (колегія Павла Галагана на Фундуклеївській), з дітьми Житецьких та Івана Рудченка (Івана Білика). Бували часто в Комарових на Володимирській, навпроти Міського театру; Ольга Петрівна тоді укладала російсько-український словник. Відзначали Шевченкові роковини у світлиці “Мінеральних вод” В. Качали за участю артистів української трупи М. Заньковецької й П. Садовського. Пам’ятним було й дитяче свято Шевченкового дня в помешканні київських старогромадівців Ольги та Юрія Цвітковських біля Опанасівського яру (тепер вул. Івана Франка). Ольга Петрівна виступила з рефератом про значення Шевченка для України. Діти Косачів декламували вірші Т. Шевченка. М. Лисенко написав музичну композицію до свята. У Києві україномовними родинами тоді були Косачі, Лисенки, Старицькі, Житецькі і Вовки-Карачевські.

1880-ті роки – особливо плідний період у творчій біографії Олени Пчілки. Вона активно друкувалася у львівській “Зорі”. У київських друкарнях С. В. Кульженка й Г. Т. Корчак-Новицького одна за одною виходять її книжки – “Переклади з Н. Гоголя. Два розмаїтих зразки [Записки причинного. Весняної ночі]” (1881) з передмовою (“Присливья”); “Сужена – не оужена. Побут-жарт (водевіль) в 1 дії” (1881); згадані вище книжки “Дітські пісні, казки й приказки” (1882), “Українськимъ

дітямъ” (1882). Власним коштом видає “Співомовки Руданського” (1884) під псевдонімом Н-й Г-ъ Волинській [Невеличкий гурток Волинський]. Виходить у світ перша та єдина поетична збірка “Думки-мережанки” (1886). Авторка гостро сприйняла критику, у листі до Лесі Українки 1888 р. якимось обмовилась: “Бачу, що не бути мені з моїми “творами” (се слово наші критики завжди пришпилюють кавичками), еге ж не бути мені з моїми творами пророчицею нігде, а найпаче в своєму царстві, чи то пак княжестві київському!” [7, 13].

У київській газеті “Труд” (1882, № 25, 3 березня) друкує замітку “Пам’ять о Шевченке (Письмо з Волини)”, у якій висловлює надію на побудову в Києві пам’ятника поету та відкриття народної школи його імені. У часописі “Киевская старина” виходять її наукові розвідки: “Очерки национальных типов в украинской народной словесности (черты типа еврейского)” (1883, Т. 5, № 3) під псевдонімом П. Ковалько, “Отживающая или начальная форма “вертепной драмы”?” (1883, Т. 5, № 4). Забігаючи наперед, згадаймо її велике наукове дослідження “Украинския колядки (текст волинский)” (1903, Т. 80, № 1; Т. 81, № 4–6) про походження та еволюцію обрядових пісень. Разом із М. Старицьким заходилися видавати український журнал “Рада”. Не отримавши дозволу, спромоглися на випуск однойменного альманаху двома книжками (1883 – 1884 рр.). У першій із них письменниця вмістила свою оригінальну поезію, присвячену Волинському краю, у другій – патріотичну поему “Козачка Олена”. Восени 1888 р. Олена Пчілка пише історичну поему про гетьмана П. Дорошенка “Орлове гніздо” (уривки з неї надруковано в “Рідному краї”, 1910) – найкращу в її поетичній спадщині.

У той час, коли брати і сестри навчалися в гімназіях і вищих школах, Леся Українка через стан здоров’я до школи не ходила. Батьки возили її до київських професорів – хірурга О. Рінека, терапевтів В. Караваєва, Ф. Мерінга. У жовтні 1883-го в університетській клініці Лесі оперували ліву руку, а за два роки в тій же клініці вона перенесла розтяжку хворого суглоба в носі й після операції лежала в гіпсі в помешканні дядька Григорія Косача і його дружини Марії Михайлівни (вулиця Фундуклеївська, проти Анатомічного театру). Ольга Петрівна навідувала хвору Лесю, а після одужання забрала її в родинний колодяжненський маєток.

1884 р. старший син Косачів Михайло, скінчивши підготовчий пансіон Стратановича, складає іспити при Першій київській гімназії й вступає одразу до 5 класу класичної гімназії в Холмі (тепер Хелм, Польща). “Я після цього Київ покинула, жила ввесь час у Колодяжному до остаточного нашого переїзду у Київ в 90-х роках. <...> Та все ж час од часу до Києва ми наїздили і таким чином мали постійний зв’язок з київським культурним життям” [21, 34], – писала Олена Пчілка. Під час роз’їздів вона неодноразово спинялася в київських знайомих і родичів. У березні 1886 р. Ольга Петрівна привозила Лесю в Київ на перев’язку ноги (три тижні жили в Марії Михайлівни Косач). Тоді ж письменниця, імовірно, була присутня на вінчанні І. Франка з О. Хорунжинською. У першій декаді вересня 1887-го по дорозі з Гадяча в Колодяжне кілька днів перебувала з дітьми в Ганни Судовщикової на Єлизаветинській. За два роки письменниця приїздить із Лесю в Київ на лікування, зупинялися на Тарасівській, 7 у Рашевських. Син Михайло – студент фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира – мешкав на Тарасівській, 14, за рік перейшов у будинок №18, що належав Сікорській (Косачі були в приятельських стосунках із родиною Вишинських-Сікорських). Лютий – березень 1890 р. мешкала в цьому будинку з братом і Лесею Українкою. Тарасівську з прилеглими до неї вулицями не рідко називали Латинським кварталом: у цій місцевості здебільшого селилися студенти й викладачі університету.

1888 р. творча молодь, переважно студентська, згуртувалася в літературну студію “Плеяда молодих українських літераторів”. Серед плеядівців – Михайло, Леся і Ольга Косачі, Людмила і Оксана Старицькі, Маргарита Комарова, Одарка Романова, Іван Стешенко, Віталій Боровик, Володимир Самійленко, Олександра Судовщикова, Олександр Черняхівський, Аркадій Верзілов, Максим Славинський, Мусій Кононенко, Сергій Шелухін та ін. Збиралися в Лисенків, Старицьких, Косачів. Перекладали художні твори з іноземних мов, займалися видавничими справами, читали й обговорювали власні твори. Плеядівцями були й старші наставники – М. Старицький, М. Лисенко, О. Косач, які шанобливо й з увагою ставились до молодих талантів, відвідували їхні зібрання.

Після повернення з Відня в листі до Ольги Франко (не раніше 9 (21) березня 1891 р.) Олена Пчілка писала: “Я таки конечно черкну до Києва, бо се есть мое ревне бажання” [31,75]. У червні вона з дочкою Ольгою супроводжували Лесю на лікування до Євпаторії. З київського річкового вокзалу плвли пароплавом до Катеринослава, по дорозі заїжджали до Канева на могилу Т. Шевченка.

1893-го року Ольга Петрівна завчасно підготувала для Лесі й Ольги на зиму квартиру в мезаніні одноповерхового особняка дружини купця М. Григоровича-Барського (Стрілецький провулок, 9, тепер вулиця Стрілецька, 15; нині тут розташоване посольство Норвегії). Із приводу цього Леся писала бабусі в Гадяч: “Мама нам найняла дуже добру квартиру, дві комнати і кухня у нас, так що всі знайомії завидують, обідаєм ми дома, у нас своя кухарка <...>” [17, 221]. Ольга Петрівна частенько навідувалася до великого міста, цікавилася київським життям дочок. З вересня 1894 р. О. Косач мешкає поблизу університетського Ботанічного саду на вулиці Назарівській, 21 в будинку Язевої (не зберігся) із дітьми Ольгою, Оксаною, Миколою, трохи згодом із Колодяжного приїдуть Ізидора з Лесею. Найняли три кімнати з кухнею: “Од усього близько, воздуху много, грохоту уличного по ночам не чуть. Идеальнейшая улица” [17, 283], – тішилась Ольга Петрівна. Близько живуть Старицькі, Лисенки, Наталка Вишинська, Галя Ковалевська. Після домашньої науки (“нашої академії”, за словами Олени Пчілки), Ольга (Ліля), Оксана й Микола продовжували навчання в гімназіях.

Новий 1895-й рік Косачі зі Старицькими зустрічали в Лисенків, 3-го січня гостювали в Косачів. Цей рік для Олени Пчілки став трагічний утратами рідних. Важко переживала смерть дорогого брата – професора Софійського університету М. Драгоманова. В останні хвилини біля дядька була Леся. Ольга Петрівна в цей час перебувала в Гадячі біля хворої матері. За три дні, не знаючи про смерть сина, Лизавета Іванівна померла.

Зі спогадів дочки Ізидори Косач-Борисової: “В дев’яностих роках Олена Пчілка почала мешкати більшу половину року в Києві, де діти вчилися, повертаючись до Колодяжного на вакації або до Гадяча. В цей період не було такої ділянки громадської праці на користь українській справі, в якій би Олена Пчілка не брала участі, часто буваючи ініціаторкою будь-якої важливої акції, як-от клопотання про дозвіл української преси, або питання в Державній думі про українську мову в школах на Україні” [13, 210].

На той час у Києві розпочинає свою діяльність “Литературно-артистическое общество” (1895 – 1905), до цього жодних українських творчих об’єднань не існувало. Олена Пчілка, В. Науменко, М. Старицький і М. Лисенко брали активну участь у цьому товаристві, увійшли до його правління. Ольга Петрівна завідувала літературним відділом. Це дало можливість представникам української інтелігенції проводити серед киян і свою культурно-агітаційну роботу. Улаштовували українські вечори пам’яті Гребінки, Глібова, Куліша,

Шевченкові роковини, столітні роковини “Енеїди” І. Котляревського, публічні літературні читання тощо. “Ми ж на цих вечірках давали змогу виступати українському слову і в цьому полягала вся вага участі нашої в “Обществі” [21, 36], – згадувала Олена Пчілка.

Десь наприкінці вересня 1896 р. “мама ремонтувала київську квартиру”, – писала Леся двоюрідній сестрі Ліді (в одруженні Драгомановій-Шимановській). Мешкають на тій же Назарівській, 21. З осені наступного року родина Косачів проживала в тому самому домі, що й минулого року, тільки з правого боку. Аби “полегшити видатки” за оренду будинку, Косачі змушені були взяти на квартиру студента (ідеться про Нестора Гамбарашвілі). Олені Пчілці доводилося часто відлучатися з Києва в Гадяч (будувала над Псллом дачний будинок, який назвала хутір Зелений Гай). Коли з Болгарії приїхав племінник Світозар (син брата Михайла Драгоманова), Ольга Петрівна опікується його навчанням.

3-го жовтня 1897 р. помирає в Києві Микола Ковалевський – близький, найвірніший друг, прихильник ідей М. Драгоманова. За десять років у “Рідному краї” (1907, № 7) Ольга Петрівна надрукує спогад “Пам’яті щирого земляка Миколи Ковалевського”.

Різдво 1898-го й новий 1899-й рік Косачі зустрічали в Києві. Під час губернаторства генерала М. Драгомирова дійсному статському раднику (з 1901 р.) Петрові Косачу пощастило перевестися на нову службову посаду – членом Київської губернської управи в селянських справах. “Це унормувало наше життя і стало воно вигідніше для нас усіх. Ми жили всі вкупі <...>” [21, 35], – читаємо в “Автобіографії”. Уже в кінці червня 1899 р. Косачі з Назарівської перебралися в будинок на Маріїнсько-Благовіщенську, 97, пом. 3, що був власністю відставного інженер-капітана, дворянина М. Хитрово. “От і отаборилися ми на горах київських, у славному місті Києві, біля батька Дніпра. Гарно тут!” [33], – напише згодом в одному зі своїх сатиричних фейлетонів Олена Пчілка.

Вулиця Маріїнсько-Благовіщенська (сучасна Панаса Саксаганського) славетна іменами видатних діячів української культури. У близькому сусідстві з Косачами на Маріїнсько-Благовіщенській, № 93 мешкали Лисенки (винаймали з 1894 р. другий поверх у домовласника М. Гвоздика), з 1898 р. в будинку № 95 (В. Хондожко) жили Старицькі. З осені 1900 р. в будинку № 91 оселився з родиною Є. Чикаленко. Навпроти будинку Косачів мешкав О. Кониський. Неофіційно вулицю називали “Українською”. Зі спогадів Ізидори Косач-Борисової: “Район Ботанічного саду в Києві і прилегла вулиця Назарівська, Маріїнсько-Благовіщенська, Жилианська з тими вулицями, що їх пересікають: Безаківська, Караваєвська, Паньківська і Тарасівська – це був улюблений здавна (ще з 60-х років, як оповідали батьки) терен, що найбільше селилася свідомо українська інтелігенція <...>. В ті роки Микола Віталійович, наша мама і Михайло Петрович Старицький, а пізніше і його дочка Людмила Михайлівна Черняхівська завжди були в центрі українського громадського життя <...>. Все радісне, що траплялося в одній з родин, викликало й радісний відгук у всіх трьох родин, горе в одній із них – гаряче співчуття” [12, 268]. У “цьому щільному товаристві”, названому ще “Українським парнасом”, або “Сполучені штати Києва”, завжди спільно обговорювалися літературні, артистичні й громадські справи.

М. Старицький організував український драматичний гурток. У Слов’янському домі на розі Хрещатика й Олександрівської (тепер вул. М. Грушевського) ставили його спектакль “За двома зайцями”. Ролі виконували дочки М. Старицького – Марія, Людмила й Оксана, Ольга Петрівна грала Сірчиху. Ще один спогад: “<...> наприкінці дев’яностих років у Києві виставляли п’єсу

“Світова річ” Олени Пчілки, група акторів та аматорів і сама Олена Пчілка брали в ній участь. Вона грала матір героїні і мала великий успіх” [11, 213].

У серпні 1899 р. на XI археологічний з'їзд у Київ приїхала з Буковини Ольга Кобилянська. Після зїзду письменниця разом із П. Косачем прибула в Гадяч, де вже чекала на гостю в Зеленому Гаю Олена Пчілка.

18 березня 1900 р. Літературно-артистичне товариство публічно відзначало Шевченкові роковини. Збереглася світлина, де на фоні портрета Т. Шевченка роботи І. Рєпіна, прикрашеного рушником, організатори й учасники вечора: Ольга Косач стоїть за кафедрою (виголошувала промову), сидять Михайло Старицький, Гнат Хоткевич, Марія Старицька й Микола Лисенко.

3-го лютого 1901 р. Київське літературно-артистичне товариство святкувало 25-річчя творчої діяльності Олени Пчілки. Зала будинку Дворянського зібрання була переповнена. У вступному слові про ювілярку Л. Старицька-Черняхівська зокрема сказала: “Переносючи українську літературу з сфери життя людогого в сферу життя інтелігенції, Олена Пчілка зайняла визначну постать в ряду письменців, що, обробляючи, розвиваючи і поповнюючи українську мову, піднесли її до ступеня мови європейської” [19, 64]. М. Старицький прочитав із рукопису оповідання ювілярки “Біла кицька”. Були озвучені численні вітальні адреси й листи. М. Грушевський, І. Франко й В. Гнатюк від редакції “Літературно-наукового вістника” писали: “Ви дали Україні перший приклад освіченої сім'ї, в якій плається рідна українська мова і українська літературна традиція в найкращім розумінню сего слова” [4, 75]. Від Панаса Мирного: “Я певний, що щасна Доля справдить вибраний вами літературний псевдонім і коли не нам, то нашим нащадкам доведеться оцінювати вашу щирю працю народною поговоркою: родюча – як земля, а робоча – як бджола” [4, 83]. Вітала письменницю й прогресивна київська студентська молодь: “Ваша господа – то справедливий оазис серед сумної, безбарвної пустині нашої суспільності<...>” [4, 77]. Після довготривалих оплесків виступила й сама ювілярка. Їй було вручено найвищу нагороду Літературно-артистичного товариства – почесний знак “Золотий жетон”.

У серпні відбулася поїздка до Полтави на відкриття пам'ятника І. Котляревському (1903). Невдовзі страшна звістка з Харкова про несподівану недугу Михайла Косача (приват-доцент кафедри фізики й метеорології Харківського університету) уразила материнське серце. Один за одним поїхали батьки рятувати сина-первістка, але не застали живим (було йому всього 34 роки). Поховали в Києві на Байковому кладовищі. У липні ц. р. минає 150 років від дня народження вченого й письменника Михайла Обачного.

1903 р. ще був означений 35-річним ювілеєм творчої діяльності М. Лисенка. Київська частина святкування розпочалася 19 грудня в театрі Бергоньє оперетою ювіляра “Чорноморці”. 20 грудня Київське літературно-артистичне товариство влаштувало вечір у найбільшій концертній світлиці Купецького зібрання (тепер Колонний зал імені М. Лисенка Національної філармонії України). Були присутні численні делегати з Наддніпрянщини, Галичини й Буковини. Продовжились урочистості концертною програмою в Київському оперному театрі (ставили оперу М. Лисенка “Різдвяна ніч”). Ольга Петрівна брала участь в організації ювілею.

Не минуло й півроку від смерті сина, як Олені Пчілці довелося проводити на Байкове кладовище одного з найближчих друзів – М. Старицького. Упродовж дев'яти днів написала великі за обсягом мемуари “Михайло Петрович Старицький (Пам'яті товарища)” (вийшли в “Киевской старины”, 1904, №5). 19 грудня того ж року Літературно-артистичне товариство святкувало 35-річчя літературної діяльності І. Нечуя-Левицького. З вітальним словом виступили

Олена Пчілка, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Микола Лисенко, Осип Маковей.

Нетривала політична відлига, що прийшла з революційними подіями 1905 – 1907 рр. у Росії, пожвавила боротьбу поневолених народів за національні права. Послабився, хоч і ненадовго, цензурний тиск, з'явилися українські часописи, зокрема в Києві почала виходити газета “Рада”. “Думають видавати в Києві дитячу газету <...>. Київці тягнуть мене в редакцію дитячої газети” [18, 171], – повідомляла Ольга Петрівна Ользі Косач-Кривинюк.

На початку січня 1905 р. Олена Пчілка в складі делегації (В. Науменко, М. Дмитрієв, І. Шраг) побувала в Санкт-Петербурзі в прем'єр-міністра С. Вітте з доповідною запискою про скасування цензурних заборон на українське слово. На Шевченківському вечорі за підписами 150 осіб була прийнята записка “Нужды украинской школы”, у якій ішлося про навчання рідною мовою. Разом із М. Лисенком та П. Житецьким, О. Косач заснувала літературно-музичне товариство “Боян”, яке через відмінні погляди його членів проіснувало всього два роки.

25 червня 1906 р. в будинку Народної аудиторії на Бульварно-Кудрявській, 24 на законних підставах відкрито київську “Просвіту” в пам'ять Т. Шевченка (на зразок львівської, заснованої 40 років тому), яка працювала в Троїцькому народному домі (тепер тут Національний академічний театр оперети). Очолив “Просвіту” Б. Грінченко. Олена Пчілка була членом правління. За час діяльності товариству вдалося випустити 36 книжечок рідною мовою, зібрати велику бібліотеку. Просвітяни звернулися до ради університету з проханням заснувати кафедру з українською мовою викладання. Майже за три роки (8 квітня 1910 р.) київська “Просвіта” мусила припинити своє існування: заборонено “ширити світло проміж своїм народом”. Тоді як без жодних заборон діяло російське “Общество распространения просвещения в народе”.

1907-го року прокотилася хвиля масових обшуків й арештів серед українських культурних діячів. Черга дійшла й до Косачів. У ніч на 18 січня в помешканні Олени Пчілки за її відсутності київське жандармське управління провело обшук. У квартирі були Леся, Ольга, Микола, Ізидора. У Либідський поліцейний відділок доставили Лесю і Ольгу, там уже були арештовані Б. Грінченко і М. Лисенко. У Лук'янівський відділок потрапила й Л. Драгоманова. За свідченням дочки Ізидори, ордер на арешт був виписаний на ім'я матері, за жандармськими документами – на ім'я Ольги Петрівни Косач-Кривинюк. За кілька днів було закрито Київське товариство грамотності, очолюване В. Науменком. Одночасно обшуки й арешти відбулися в редакціях газети “Рада” і журналу “Літературно-науковий вістник”.

29 квітня 1907 р. в Києві було засновано Українське наукове товариство. У перший рік діяльності УНТ, 22 жовтня, у залі музично-драматичної школи М. Лисенка на загальних зборах дійсними членами товариства були обрані О. Косач, А. Кримський, Д. Щербаківський, М. Петров, І. Бондаренко, Ол. Леонтович. Ольга Петрівна працювала в етнографічній секції, створеній 1912 р. при історичній секції (з ліквідацією УНТ 1921 р. етнографічна секція ввійшла до Етнографічної комісії УАН).

У 1910-х роках додатком до “Рідного краю” вийшли збірки прозових творів Олени Пчілки: “Оповідання різдвяні. Забавний вечір. Маскарад. Чад” (1907), “Оповідання II. Три ялинки. Збентежена вечеря. За двором. Пожди, бабо, нових правів” (1909), “Оповідання III. Оповідання з учительського життя. Золота писанка. Півтора оселедця” (1911). Окремим виданням вийшли оповідання “Артишоки” (1907) та біографічний нарис “Ю. Словацький. Його життя, творчість і зразки творів у перекладах Олени Пчілки” (1910). Письменниця також брала

участь у київських виданнях: поетичній збірці “Вік” (1900), збірнику Олекси Коваленка “Розвага. Український декламатор” (1905), поетичній антології “Українська муза” (1908, редакція Олекси Коваленка).

За словами Ізидори Косач-Борисової, Олена Пчілка “з самопожертвою трудилася як журналістка” [13, 205]. Це окрема важлива сторінка біографічної пчілкіани київського періоду. Майже на рік письменниця виїздила в Полтаву видавати часопис “Рідний край”. Розкрила читачам свій псевдонім “О. Косач (Олена Пчілка)”, підписуючи як редактор 13-те число за 24 березня 1907 р. Коли ж на вісімнадцятому числі місцева цензура заборонила “Рідний край” “за вредное направление”, полтавська редакція часопису припинила своє існування. І тоді Олена Пчілка зважилася на громадянський подвиг: 20 жовтня 1907 р. відновила часопис у Києві, публічно заявивши своїм читачам і прихильникам: “<...> будемо ставити своїм найпершим завданням ширити між українцями українську національну свідомість (бо з сього боку Україні загрожує найбільша небезпечність)” [27, 1]. До того ж із початком 1908 р. заснувала ще й дитячий журнал “Молода Україна” – перший і єдиний на всій Наддніпрянщині часопис, метою якого було “виховання свідомих українців”. У редакційній замітці писала: “Видання української часописі для наших дітей і праця для неї вважаю справді патріотичним обов’язком” [28, 3]. Передплатників було не більше 30–40 осіб (багато хто боявся репресій по службі), а коштів на підготовку видання було витрачено вдвічі-втричі більше. Письменниця зізнавалася: “Боляче було і матеріально, і морально. Але не хватало сили справу кинути і видання припинити” [21, 42]. Були в неї й помічники-секретарі, віддані їй справі, поети й освітні діячі Григорій Шерстюк, Федір Петруненко й Григорій Ясинський. Редакція до 1914 р. розміщувалася за місцем проживання письменниці. Часописи виходили в київських друкарнях К. Мілевського (Велика Володимирська, 31), 1-й київській Друкарській Спілці (Трьохсвятительська, 5).

Олена Пчілка брала активну участь у засіданнях Об’єднаного комітету зі спорудження пам’ятника Т. Шевченку в Києві, зокрема опікувалася питаннями проекту, місцерозташування тощо. Найвдалішим зразком для монументу вважала роботу скульптора М. Гаврилка (третя премія на конкурсі 1911 р.). На шпальтах “Рідного краю” письменниця регулярно повідомляла про збір коштів.

3-го жовтня 1908 р. в культурному просторі Києва сталася історична подія: запрацював єдиний духовний український осередок – Український клуб (офіційна назва “Киевское Украинское общественное собрание”). “Годі вже збиратися по чужих кутках, шукати з чиеїсь ласки притулку, – єсть своє гніздо, де почувашь себе дома, в своїй хаті” [26, 5], – раділа Ольга Петрівна. Перші загальні збори обрали раду (старшину) клубу: М. Лисенко – голова, М. Старицька, М. Галин, Л. Жебуньов, О. Черняхівський, В. Леонтович, О. Косач та ін. (усього 12 осіб). Олена Пчілка завідувала етнографічною комісією. Клуб розташувався в напівпідвальному поверсі будинку П. Сетової на вул. Великій Володимирській, 42 (біля Золотих Воріт). Разом із М. Лисенком Ользі Косач належала ініціатива та організація ювілейних вечорів, Шевченкових роковин і дитячих ранків, клопоталися про відправлення панахид по Шевченку, домагалися в місцевої влади дозволу на поїздки до могили поета. Після закриття клубу в жовтні 1912 р., усе майно й приміщення перейшло до клубу “Родина”.

Вийшов друком літературний альманах “Нова рада” (1908), присвячений пам’яті М. Старицького. До нього ввійшло оповідання Олени Пчілки “Артишоки”, премійоване Київським артистичним товариством “похвальним дипломом” у конкурсі на кращий літературний твір.

12 січня 1909 р. Бульварна поліційна дільниця Києва вночі провела обшук у квартирі Олени Пчілки на Маріїнсько-Благовіщенській, 97, кв. 3. Під час обшуку були присутні Петро Антонович, Ольга Петрівна, дочки Ольга й Ізидора, зять Михайло Кривинюк [32, 203–205].

Цього року кияни масштабно святкували 48-мі Шевченкові роковини в Українському клубі (“у своїй хаті”) в атмосфері загального піднесення, за участі інтелігенції, зосібна М. Лисенка, Б. Грінченка, М. Біляшівського, І. Стешенка, С. Єфремова, Л. Яновської, О. Мишуги, М. Садовського, Л. Старицької-Черняхівської, Л. Жебуньова та ін. Олена Пчілка виступила з палкою промовою про Шевченка (опублікована в “Рідному краї” за 1909, № 5 під назвою “Пам’яті Т. Шевченка”).

З кінця минулого року Петро Антонович хворів на серцеву недугу, це призвело до передчасної смерті. “Саме на Великодних Святках померла дружина моя і друг усієї моєї праці, Петро Косач”, – повідомила Ольга Петрівна читачів “Рідного краю” (1909, №7). Відспівували вченого в Благовіщенській церкві, поховали на старому Байковому кладовищі поруч із могилою сина. На похороні був присутній І. Франко, “<...> рясні сльози котилися йому по обличчю, і він не міг втерти своїми хворими вже тоді, руками. То був образ жалю й горя за близьким приятелем” [16, 887]. Леся Українка не змогла попрощатися з батьком (перебувала на Кавказі, звідки з чоловіком Климентом Квіткою виїхала до Єгипту). Слід зазначити, що Петро Антонович Косач фінансував усі без винятку видання дітей і дружини, і не тільки. Коли Олена Пчілка лишилася без його опори й матеріальної підтримки, постало питання: де брати кошти на друк “Рідного краю” і “Молодої України”, видання яких не хотілося припиняти, бо “се-ж не моя справа, а українська! <...> Мені не багато й треба. Не про бариші думаю, а щоб тільки стало оплатити друкарню. За свій труд і життя в Києві не лічу нічого <...>” [34, 19]. Письменниця просила Д. Яворницького поширити через земство обидва видання на Катеринославщині, знайти передплатників чи мецената. Зі схожим листом, прохаючи підтримати “Молоду Україну”, зверталася й до М. Сумцова (лист оприлюднив О. Сидоренко в “Київській старовині” (1993. – №1. – С. 17–18)).

У червні – на початку серпня того ж року в Олені Пчілки була нова адреса: Маріїнсько-Благовіщенська, 115, помешкання, 3 (будинок знесений 1991 р., на його місці новобудова).

1910 р. Український клуб улаштував дитячий прилюдний Шевченківський ранок. Серед учасників були онуки Олени Пчілки – Михайлик Кривинюк й Імочка (Євгенія) Косач, діти Стешенків – Ярослав і Оріся, дочка Л. Старицької-Черняхівської Вероніка, син М. Лисенка Тарасик. Письменниця надрукувала групове фото діток-учасників у “Рідному краї” (1911, №13 – 14, квітень). Історію цієї світлини розповіла в одному зі своїх етюдів Л. Мірошниченко (ідеться про монографію “Леся Українка. Життя і тексти” (К., 2011)).

І знову тяжкі втрати для України. “Не стало робітника на українській ниві, такого щирого, невсипущого”, – писала Олена Пчілка в некролозі “Борис Грінченко”, наголошуючи, що такі, як він, “люди ідейної праці вміють тамувати, хорувати своє сердечне горе – тільки ж працю” (“Рідний край”, 1910, № 43).

Наступного року О. Косач першою від Українського клубу виголосила прощальне слово над могилою Павла Житецького. Вона присвятила пам’яті вченого нарис “Павло Житецький” (“Рідний край”, 1911, № 24).

Київська громадськість готувалася гідно вшанувати півстолітні роковини Т. Шевченка. Про це Олена Пчілка розповіла в редакційній статті “П’ятдесяті роковини смерті Т. Шевченка” (“Рідний край”, 1911, № 4). Спеціальний комітет на чолі з М. Лисенком готував у Києві урочисте зібрання й мистецький вечір в

Оперному театрі. Другого дня мали бути відчити про життя і творчість Т. Шевченка. Коли ж київська влада обмежила заходи, Український клуб зрікся “вряжати святкування”. І все ж попри офіційну заборону подвійні числа “Рідного краю” (1911, № 9–11) і наступне березневе (№ 11–12) редакторка повністю присвятила роковинам Т. Шевченка. Окремим виданням випустила ілюстровану “Пам’ятку про пошанування 50-х роковин смерті Тараса Шевченка. 1861 – 1911”.

У травні 1911 р. Олена Пчілка переїхала на нову адресу: Маріїнсько-Благовіщенська, 101, пом. 4. Увесь другий поверх правого крила будинку займала редакція “Рідного краю”. Олена Пчілка часто навідувалася до “Української книгарні” на Безаківській, 8. Там продавалися її часописи “Рідний край” і “Молода Україна”. Зі спогадів Ізидори Косач-Борисової: “Роки 1911, 1912 і першу половину 1913-го О[лена] П[чілка] жила в Києві вже сама, бо діти її всі вже були одружені і мешкали зі своїми родинами поза Києвом, та ми маму часто одвідували (особливо я, живучи тоді з чоловіком моїм в Могилів-Подільському)” [13, 194].

В Українському клубі на Шевченківському святі Ольга Петрівна виступила з промовою, що вийшла в “Рідному краї” (1912, №3, 6. 7) як історико-літературне дослідження під назвою “Український національний скарб”. Після цього Київське жандармське управління направило секретний лист Київському охоронному відділенню з вимогою надати відомості про О. П. Косач. У ніч на 3 квітня в помешканні Олени Пчілки було проведено черговий обшук (“Украинская жизнь”. – 1912. – №5. – С. 88).

22 жовтня 1912 р. М. Лисенко провів ліквідаційне засідання Українського клубу. За два дні його не стало. Ольга Петрівна була з родиною Лисенків в останні хвилини життя великого композитора. Багатотисячна похоронна процесія йшла від Володимирського собору Караваївською й Васильківською вулицями до Байкового кладовища. Олена Пчілка написала мемуари “Пам’яті Миколи Лисенка. Його життя і творчість” (надруковані в спеціальному випуску “Рідного краю”, 1912, №16–17). Спогади про М. Лисенка друкувалися також у “Літературно-науковому вістнику” (1913. Т.LXI Кн.1,2). Вийшли окремих виданням у видавництві “Час” (1914) у серії “Життєпис українських діячів”.

Цього ж року письменниця була серед учасників літніх Учительських курсів у Пущі-Водиці (околиця Києва). 28 квітня 1913 р. Ольга Петрівна з нетерпінням чекала приїзду Лесі з Єгипту. На Маріїнсько-Благовіщенську з’їхалася тоді майже вся рідня. Леся читала з рукопису драму “Бояриня”. Клуб “Родина” на її честь влаштував літературний вечір. Чи могло тоді спасти комусь на думку, що Леся Українка була востаннє в Києві?

20 червня Олена Пчілка сповіщала Лесю: “Я кидаю Київ і переїжджаю в Зелений Гай, – не на літо тільки, а зовсім; уже й від київської домівки відмовилась <...> Як саме дійшла до такої зваги, про те довго писати <...> Отак сиділа в Гаю тиждень – і надумала. Так буде краще для всього і для всіх, – і для мене теж. У Київ буду приїздити по потребі, так, як було давніш” [18, 44]. За десять днів, доручивши своєму помічникові Ф. Петруненку перевезення редакції до Гадяча, Ольга Петрівна з Ізидорою спішно виїхали з Києва на Кавказ до тяжко хворої Лесі. 19 липня редакція київської газети “Рада” отримала від Олени Пчілки телефонограму про смерть Лесі Українки. І знову Байкове, де могили сина, чоловіка, близьких друзів... У “Рідному краї” (1913, № 5)

Олена Пчілка
(1912)

письменниця розмістила подяку “Від матері Лесі Українки” всім, хто обізвався на тяжку втрату. Передрук Лесиної поезії “Нюбея” “тяжко-влучно говорить про жаль осиротілого материнського серця” [25, 8].

З “Автобіографії”: “Після смерті Лесі в персональному житті я залишилася цілком при “Рідному краю”: жила лиш певність того, що я все ж проводжу якусь корисну справу. У Києві мені жити було нічого і, залишивши київське життя, я зовсім перебралася до Гадячого” [21,43].

1914-го року Олена Пчілка присвятила 100-річчю від дня народження Т. Шевченка спеціальний випуск дитячого часопису “Молода Україна” (1914, № 2), у якому надрукувала свою першу дитячу п’єсу “Весняний ранок Тарасовий”. Цього року вийшла перша книжка літературного збірника “Арго”, упорядкована Ф. Петрунечком й Оленою Пчілкою (за редакцією останньої).

На початку Першої світової війни, 23 липня, Ізидора Петрівна в Києві народжує доньку Ольгу (Олесю). Олена Петрівна приїжджає з Гадяча, а за тиждень зятя, Юрія Борисова, мобілізовано. Не зайвим буде нагадати, що Олена Пчілка ще з червня 1909 р. була членом правління Київського товариства прихильників миру.

За шість років, восени 1920-го, Ізидора забрала матір на Поділля. Дуже детально описала їхнє поневіряння під час подорожі з Гадяча через Київ до Могилів-Подільського [13, 196–209]. Важко було Ользі Петрівні покидати батьківське дворище, хоч воно вже їй і не належало (там мав бути музей ім. М. Драгоманова). Більшовицька влада націоналізувала її землю, знищила Зелений Гай. Ревкомівці взяли літню письменницю під арешт. В окупованому Києві панували голод, холод, розруха. Спинились у племінника Світозара Драгоманова на Паньківській, 14, пом. 4. Відомий етнограф і лікар Порфирій Демущий, який мешкав поруч у власному будинку по вул. Паньківській, 10, виявив в Ольги Петрівни запалення легень. Лікував її півтора місяці. Тільки наприкінці листопада письменниця з донькою Ізидорою добралися до Могилів-Подільського. Восени воєнного 1921 р., тікаючи від голоду з Лоцманської-Кам’янки (біля Катеринослава), перебралася до них і Ольга з родиною. За рік Олена Пчілка повернулася в Гадяч, щоб забрати архів Драгоманових. Довелось їхати до Києва, в Академію наук, за письмовим клопотанням, після чого отримала мізерну частину рукописів.

У 1923 – 1925 рр. у харківському видавництві “Книгоспілка” виходило перше велике видання творів Лесі Українки (у 7 томах), у підготовці якому брав діяльну участь Климент Квітка. Олена Пчілка дбала “про повноту та наукову достовірність першого багатотомного зібрання літературної спадщини дочки, намагалася повернути віршеві авторську назву<...>” [1, 105]. У 1920-ті роки письменниця вела активну переписку з Климентом Квіткою [31], непокоїлась щодо його наміру покинути Київ і “завіятись за тридев’ять земель, хоч би й в Америку”: “<...> се то вже мене зовсім не тішить <...>, залиште думку про виїзд із Києва “світ за очі”, <...> що ж би було з виданням творів Лесиних, якби Ви виїхали?! Друкування їх мало б тоді припинитись, бо ніхто не міг би без Вас “довести до ума” цілого видання<...>” [18, 188]. Водночас письменниця висловлювала й невдоволення, що ніби-то Академію наук переведено в Харків: “Чи правда сьому? Мені це дуже не подобається, бо це – якщо правда – зроблено умисно, щоб позбавити Київ ваги” [18, 190]. У березні 1924 р. Олена Пчілка отримала персональну пенсію від держави в розмірі 40 руб.

У той же час на Поділлі встановлювали більшовицькі порядки. Місцева влада звільняла з роботи непартійних фахівців і ставила своїх. Закрито Спілку сільськогосподарських кооперативів, де працював секретарем Михайло Кривинюк; Юрія Борисова звільнено з посади керівника агрономічного

техніку. Ольга Косач-Кривинюк пише листа Клименту Квітці, що “далі як до осені” не залишиться в Могилеві-Подільському і просить знайти роботу перекладачки медичних або дитячих книжок чи лекторки на педагогічних курсах у Києві, а для Ізидори – якесь агрономічно-природниче заняття. Просить переказати Максиму Мережинському (близький друг Косачів, лікар-хірург, хрещений батько Михайла Кривинюка-молодшого) про “3–4 хати” в будинку К. Масловського (останній доручив Максиму Івановичу розпоряджатися його будинком).

Десь у жовтні 1924 р. Олена Пчілка з родиною дочки Ольги Косач-Кривинюк повертається до Києва. Як і було домовлено, поселилися вони в районі Лук'янівки за адресою: вул. Богоутівська, 7, помешкання № 1 в одноповерховому будинку домовласника К. Масловського (зараз вул. Багговутівська, будинок не зберігся). Зайняли дві кімнатки, у сусідній мешкав самотньо М. Мережинський. Ольга влаштувалася вчителькою української мови в трудовій школі, згодом – бібліографом у медичній бібліотеці, Михайло Кривинюк – бухгалтером контори управління нерухомого майна, згодом працював над словниками в сільськогосподарському відділі Інституту української наукової мови ВУАН. Юрій Борисов, як тільки одержав посаду в київському “Цукротресті”, у січні наступного 1925-го також із родиною повернувся до Києва. Оселилися на сусідній вулиці Овруцькій, 16, пом. №4, у двоповерховому особняку чиновника Ц. Вільчківського на горішньому поверсі правого крила будинку (зараз вул. Овруцька, 6; меморіальна частина перебудована, тепер тут розташоване посольство Лівії). Ізидора влаштувалася в сільськогосподарському Агроінженерному інституті на кафедрі ботаніки. Згодом (імовірно наприкінці 1925 р.) Олена Пчілка переїхала до них (там було чотири кімнати). По сусідству з ними мешкав на Овруцькій, 10 історик та економіст Антін Синявський із родиною (навчався в університеті з Михайлом Петровичем Косачем).

“Мама з приємністю їхала до Києва, хоч і знала, що режим там такий самий, але раділа, що знов буде у великому культурному центрі” [13, 204], – згадувала Ізидора. Ось що розповідала про свій побут у Києві Ольга Петрівна могилів-подільському знайомому О. Іванову, письменнику, етнографу, фольклористу, музейнику: “Дружина Ваша перекаже Вам, як живемо (тісенько, не дуже вигідно), а про життя духовне не розпишешся <...> Та й нащо маю розводити Вам, як тяжко, як бридко переживати всю ту бридоту, що переживаєш, бачиш тепер навкруги! Ви все це добре знаєте й перебуваєте самі. Може бути тільки те, що як тут більший “центр”, то більше й всякого паскудства. Боже, скільки всякого хамства, “подхалімства”! Цур йому. Тим більше сяють моменти, що зрідка випадають; такою ясною хвилиною були у нас Шевченкові дні і урочисті два зібрання в Академії і великий теж урочистий вечір (від Академії). Яюсь відпочилось душею. Співалось багато Лисенкових творів на слова Шевченка. Ні, ніхто з новітніх композиторів не тільки не пере[ва]жив, а навіть і не дорівнявся Лисенкові! А ще тепер пішла така течія, щоб музичний твір не мав у собі ніякої національної властивості. Це, звичайно, скороминуща дурниця, але вона дражнить на цей час” [5, 3].

Одразу по приїзді до Києва Олена Пчілка стає співробітницею Етнографічної комісії при ВУАН. У своєму резюме зазначила: “Маю своїм почесним завданням – служити, по змозі й сназі, Високодостойній Академії” [10]. 6 квітня 1925 р. Олену Пчілку обрано членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук. Доказовим свідченням цього є справа, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського (фонд 1, од. зб. 26327, 26329 [9]). Згодом письменницю оберуть до правління ВУАН. Працювала також у Літературно-історичній, Громадських течій і Заходознавства комісіях.

**Олена Пчілка
(1927)**

На черговому засіданні Етнографічної комісії в жовтні 1925 р. Ольга Петрівна виступила з відчитом “Українське селянське малювання на стінах”. Це одна з найкращих мистецько-критичних наукових праць ученої (Записки Історично-філологічного відділу 1929, Кн. XXIII). Надзвичайно цікава й її наукова розвідка “Українські народні легенди останнього часу” про символіку придорожніх хрестів та обряд пошанування їх у Могилівському повіті (1925).

3-го жовтня 1926 р. в актовій залі колишнього Університету Св. Володимира (тоді Інститут народної освіти) Олена Пчілка виступила з вітальною промовою на ювілейному вечорі, присвяченому 60-річчю від дня народження та 40-річчя наукової діяльності акад. М. Грушевського. На секції Заходознавства мала виступ “Про іноземні впливи на українську мову”. З нагоди присвоєння київській школі імені Івана Франка ймовірно виступила з доповіддю “Іван Франко і його

праця” (Г. Аврахов опублікував її в “Науковому віснику Музею Івана Франка у Львові”, 2001).

У 25-ті роковини смерті М. Драгоманова редакція часопису “Україна” звернулася до Олени Пчілки з проханням написати спогади. Письменниця довела їх до вступу М. Драгоманова в Київський університет. “Спогади про Михайла Драгоманова” вийшли в спеціальному випуску, присвяченому вченому (Україна. – 1926. – № 2/3).

У грудні 1926 р. Ольга Петрівна приймала в київській квартирі дорогого гостя – земляка, майбутнього лесезнавця, тоді аспіранта Ніжинської науково-дослідчої кафедри історії культури та мови Петра Одарченка. Наступного року Олена Пчілка видає п'ятий, останній прижиттєвий випуск “Українських узорів” (1927). У “Передньому слові” авторка зазначила, що до альбому ввійшли зразки вишивання “лише чистого народного стилю”. На обкладинці була розміщена світлина “Українка з Києва” (портрет дочки Ізидори). Ольга Косач-Кривинюк присвятила Олені Пчілці етнографічний збірник, що вийшов наступного року під назвою “Українські народні узори з Київщини, Полтавщини й Катеринославщини. Вип. 1. Вирізування й настилування. Зібрала й до друку впорядкувала Ольга Кривинюк” (1928).

О. Косач цікавилась і музейною діяльністю. Її запрошують на відкриття Українського театрального музею при ВУАН. У Музеї українських діячів науки та мистецтва відвідувала виставку, присвячену М. Лисенку. Українське бібліотечне товариство звертається до письменниці з проханням виступити на черговому засіданні. Водночас письменниця входила до Всеросійської спілки працівників освіти, була прийнята до київської Спілки наукових робітників. Виступала на науковій сесії, присвяченій 20-річчю заснування Українського наукового товариства в Києві. Робила переклади текстів до нот європейських і російських авторів вокальних творів до концерту. У “Спогадах про Олену Пчілку” Ізидора наводить прикметний факт: “<...> саме тоді секція наукових робітників улаштовувала в Домі вчених щотижня дуже гарні концерти, і хтось з оперових артисток, запрошених до участі в концерті, хотів співати російською мовою арії й романси композиторів-чужинців – німецьких, французьких, італійців, що, мовляв, українською мовою немає текстів, що їм треба. Тоді мама взяла і зробила сама переклад (і, як виявилось, дуже вдалий переклад). Отож мусіла тая співачка співати українською мовою, а з того часу всі чужомовні тексти,

що виконувались в Домі вчених, мама стала перекладати на українську мову” [13, 204]. У ті ж роки Олену Пчілку можна було бачити в Будинку відпочинку ВУАН у Преображенському скиті (Китаєво, під Києвом).

1 квітня 1928 р. в залі Всенародної бібліотеки України (зараз це ІФ КНУ імені Тараса Шевченка, бульвар Тараса Шевченка, 14) Олена Пчілка виступає з черговим відчитом з нагоди 40-річчя виходу у світ жіночого альманаху “Перший вінок”, виданого нею спільно з Н. Кобринською у Львові 1887 р. за редакцією І. Франка, у якому надрукувала повість “Товаришки”. Від ВУАН письменниці було вручено пам’ятний адрес, де, зокрема йшлося: “Високоповажна і дорога наша Ольго Петрівно <...> Ви свідомо вийшли во время люте на невпораний шлях української літератури і громадянина і, незважаючи на всі піски і каміння, ішли і йдете ним, не збочуючи на вигідні стежки. Ви не зрадили ніколи Ваших принципів і залишились завжди українським письменником і громадянкою України <...>” [7, 105]. Під текстом було 37 підписів діячів науки і культури – Михайла Грушевського, Олександра Грушевського, Григорія Косинки, Олександра Тулуба, Олександра Черняхівського, Федора Савченка, Мар’яни та Катерини Лисенків, Антоніни Трегубової, Миколи Вороного, Людмили Старицької-Черняхівської, Тодося Осьмачки, Олени Курило та ін.

За свідченням Ізидори Косач-Борисової, “на Різдво 1928 р. [мама] захворіла – застудилася в театрі на прем’єрі у франківців, де страшенно віяло в партері з місця для оркестри. Від того грипу сталося ускладнення, як лікар сказав, атонія м’язів. Мама не могла сама ходити і вставати зі стільця, <...> без сторонньої допомоги вона не могла обходитись” [13, 204].

Весною наступного року видавництво “Рух” узялося видати оповідання Олени Пчілки. Письменниця почала писати автобіографічний нарис, який довела до десятирічного віку (надрукований у книжці “Золоті дні золотого дитячого віку...”, 2011). Закінчити вже не мала фізичних сил. Від травня по вересень свій життєпис мусила диктувати працівникові видавництва Теофану Васильовичу Черкаському (останнього за два роки арештують і розстріляють). На рукописі зробила такий запис: “Мою біографію Черкаський з моїх слів записав. Все записане стверджую. 18 жовтня 1929 р. Олена Пчілка-Косач”. На початку наступного року п’ятитисячним накладом у Харкові вийшли її “Оповідання. З автобіографією”. До книжки ввійшли прозові твори, друковані у львівській “Зорі” й “Рідному краї”, а також “Біла кицька”. Одночасно в тому ж видавництві “Рух” побачив світ перший том “Творів” Грицька Григоренка (невістки Олександри Євгенівни Судовщикової-Косач) з передмовою Олени Пчілки.

У березні 1927 р. згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У розпочалася реорганізація ВУАН. Наступні 1929 – 1930 рр. – часи фізичного й духовного винищення української інтелігенції за так званий український буржуазний націоналізм. У той час було сфабриковано справу СВУ (Спілки визволення України), у наслідок чого заарештували співробітників ВУАН, знайомих Олени Пчілки – С. Єфремова, В. Дурдуківського, Г. Холодного, Вс. Ганцова, Г. Голоскевича, А. Ніковського, В. Міяковського, В. Матушевську з синами Василем і Борисом, онуку М. Старицького Вероніку, її батьків Олександра й Людмилу Черняхівських та ін. Дійшла черга й до 80-річної Олени Пчілки. 17 серпня 1929 р. уповноважений ДПУ Гніздовський із помічниками прибув до помешкання письменниці на вул. Овруцьку, 16 з ордером на обшук (копію протоколу задокументовано в книжці В. Денисенка “Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції”, 2011). У присутності Юрія Борисова конфіскували листування родини. “Кінчивши трус, скомандували мамі одягатися і йти з ними, а коли з’ясувалося, що мама сама не може ходити, то спантеличилися. Послали одного на телефон. Потім нам оповідала

телефоністка медінституту, де вони користувалися телефоном, що той ГПУ сказав: “Что делать? Арестованая такая-то не может ходить”. Очевидно, що там було розпорядження залишити О[льгу] П[етрівну]” [13, 204–205]. За місяць арештували зятя Михайла Кривинюка. Ольга відвідувала чоловіка в Лук’янівській в’язниці на Дехтярівській, 13, згодом поїхала в тодішню столицю Харків на судовий процес. Не дочекавшись допиту чоловіка, удома по гучномовцю з матір’ю слухала вирок (три роки ув’язнення умовно під наглядом ДПУ–НКВС). Після звільнення з харківської в’язниці Михайло Кривинюк не міг поновитися на попередній роботі редактора в Інституті української мови. Змушений був деякий час працювати бухгалтером.

Гнітючі обставини страшної сталінщини відбилися на слабкому здоров’ї письменниці. 4 жовтня 1930 р. в суботу, об 11.30 відійшла за межу земного життя недооцінена сучасниками берегиня великого роду Драгоманових-Косачів. Невеличка групка людей мовчки проводжала її в останню путь. Від рідних – дочки Ольга, Ізидора, зяті Михайло Кривинюк і Юрій Борисов, онуки Василь, Михайло, Олеся. Поховали письменницю поряд із могилами чоловіка Петра Косача, дітей Михайла Обачного й Лесі України. Були заборонені будь-які промови. Академік М. Грушевський “не міг мовчки відійти від свіжої могили великої української патріотки й довголітньої громадської діячки. Над свіжою могилою кинувши на труну Олени Пчілки грудку землі, проказав “Вічна Тобі пам’ять на рідній землі!” [14, 173]. У київській газеті “Пролетарська правда” (№ 230) уміщено некролог: “Президія Всеукраїнської Академії наук і місцевком колективу співробітників ВУАН з глибоким сумом сповіщають про смерть члена-кореспондента Всеукраїнської Академії наук, письменниці Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки)”. Через газету співчуття рідним висловив і Київський місцевком письменників. Лесезнавець Борис Якубський умістив некролог про письменницю в “Червоному шляху” (1930, № 9–12).

За десять днів арештують зятя Юрія Борисова. 20 грудня на Байковому цвинтарі поховують духовну товаришку Олени Пчілки, заслужену артистку України, професорку Марію Михайлівну Старицьку. Микола Косач невдовзі помре в родовому маєтку Колодяжному. Ізидора Косач-Борисова стане ув’язненою сталінських таборів, 1943-го вона разом з Ольгою покинуть Україну...

Для одних Олена Пчілка – “шовіністка”, “буржуазна націоналістка”, для інших – “одна з найвидатніших постатей українського жіноцтва” (Д. Донцов), що несла в собі “священний вогонь любові до рідного краю й народу” (М. Славинський), “мала виняткове відчуття потреб нації” (Олена Теліга), “ніколи ні на крок не відходила, не йшла на жодні компроміси щодо своїх національних переконань” (С. Русова).

У часи застою виконком Київської міської ради (від 28 серпня 1980 р.) виніс рішення про знесення будинку по вул. Овруцькій, № 6. Відомий знавець життєпису родини Драгоманових-Косачів, текстолог творів Лесі України Григорій Аврахов зініціював публікації, за допомогою яких добився скасування цього рішення, зберігши будинок, де жила останні роки Олена Пчілка. Дім “має бути реставрований, відзначений меморіальною дошкою і взятий під державну охорону” [2]. Справді, якийсь час меморіальну дошку можна було бачити на фасаді будинку, але під час одного з ремонтів вона зникла.

Олесь Гончар у своєму щоденнику 29 грудня 1992 р. записав: “Україна у великім боргу перед Оленою Пчілкою. Майже нічого не зроблено для увічнення її пам’яті. Чи є в Києві хоч вулиця її імені? А мав би стояти пам’ятник їй, як образіві Української жінки” [3, 447]. Нині в Дарницькому районі (житловий масив Позняки) є вулиця Олени Пчілки (прилягає до вул. М. Драгоманова

і проспекту П. Григоренка). У 1991 р. видавництво “Веселка” заснувало літературно-мистецьку премію імені Олени Пчілки. В Оболонському районі Києва дитяча бібліотека носить ім'я Олени Пчілки. Є надія, що меморіальна дошка на Овруцькій, №6 буде відновлена.

На жаль, ми досі не маємо повного зібрання художнього спадку Олени Пчілки (поезія, проза, драматургія, казки, байки, переклади, переспіви, нариси, літературно-критичні праці, епістолярій, мемуари, публіцистика, рецензії, фейлетони, етнографічний матеріал тощо). Воістину Олена Пчілка здійснила журналістський подвиг: її літературно-громадський часопис “Рідний край” із дитячим додатком “Молода Україна” – історичне явище суспільно-політичного й культурного життя українців у I пол. ХХ ст. Тож залишається сподіватися, що в Києві стоятиме пам'ятник великій українці Ользі Петрівні Косач (Олені Пчілці), яка в часи нашої бездержавності несла “світло добра і любові” до України.

Насамкінець хочеться навести її пророчі слова: “Не стерли нас цілі віки зневаги, поневіряння, безправности національної, не вмруть українці й далі <...>, хоч помалу, а таки і в наші ширші круги народні проточується національна свідомість, розуміння свого права й достоїнности” [29, 3]. Так могла сказати тільки Олена Пчілка – справжня безкомпромісна патріотка, яка закликала українців “до праці коло української справи”, “бо тепер більш ніж коли, потрібне єднання сил українських” [30, 2].

І безперечно, Київ як найбільший культурно-національний осередок посів визначне місце в біографії й багатогранній діяльності Олени Пчілки – літературно-художній, педагогічній, науковій, видавничій, громадській, організаторсько-просвітницькій. Утім така активність великою мірою стала можливою насамперед завдяки славному братові М. Драгоманову, чоловікові П. Косачу і, зокрема, її найближчим друзям – М. Старицькому й М. Лисенку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аврахов Г.* Леся Українка. Проблеми текстології та історії друку. До дванадцятитомного видання творів. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2007. – 228 с.
2. *Аврахов Г., Свершкова А., Диба А. та ін.* Там жила Лесина мама // Вечірній Київ – 1989. – №177. – 2 серпня.
3. *Гончар О.* Щоденники: У 3-х т.: Т. 3 (1984 – 1995) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ: Веселка, 2008. – 646 с.; іл.
4. *Гуць М.* Визначний ювілей. Вітальні адреси. Листи та виступи з нагоди 25-річчя літературної діяльності Олени Пчілки (Київ, січень 1901 р.) // Олена Пчілка і Гадяч. Науковий збірник. До 160-річчя від дня народження Олени Пчілки. – Київ, 2010 – С. 69–86.
5. *Гуць М.* “Ні, не вмирай, моя мріє” // Жива вода. – 1995. – Травень.
6. *Денисюк І., Скрипка Т.* Дворянське гніздо Косачів. – Львів: НВТ “Академічний експрес”, 1999. – 269 с.
7. *Дрофань А.* Березина. – Київ: Молодь, 2004. – 206 с.
8. *Дрофань А.* “І правду й боротьбу благословити” // Вічні берегині України. Наукові праці й розвідки до 150-річчя від дня народження Олени Пчілки та 130-річчя від дня народження Лесі Українки. – Новоград-Волинський: Вид-тво НОВОград, 2001. – С. 12–21.
9. *Іскорко-Гнатенко В.* До життєпису Олени Пчілки: нові знахідки // Літературна Україна. – 1999. – 24 червня.
10. *Іскорко-Гнатенко В.* Маловідома сторінка біографії Олени Пчілки (перший київський період) // Слово і Час. – 2016. – № 9. – С. 103–109.
11. *Косач-Борисова І.* Спогад про Олену Пчілку // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / Відповідальний редактор Олекса Біланюк, президент УВАН у США; автор проекту, вступної статті і коментарів Тамара Скрипка. – Нью-Йорк – Київ: Факт, 2004. – С. 209–215.
12. *Косач-Борисова І.* Микола Віталійович Лисенко в родинному та дружньому оточенні // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. – Нью-Йорк. – Київ: Факт, 2004. – С. 267–275.
13. *Косач-Борисова І.* Спогади про Олену Пчілку // Лариса-Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. – Нью-Йорк. – Київ: Факт, 2004. – С. 193–207.
14. *Косач-Борисова І.* Зелений Гай // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Нью-Йорк. – Київ: Факт, 2004. – С. 173–189.

15. *Косач-Кривинюк О.* З моїх споминів // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Нью-Йорк. – Київ: Факт, 2004. – С. 37–44.
16. *Косач-Кривинюк О.* Батько Лесі Українки // Ольга Косач-Кривинюк. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Автор проекту Н. Стащенко. – Луцьк: Вид-во “Волинська обласна друкарня”, 2006. – С. 881–887.
17. *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Автор проекту Н. Стащенко. – Луцьк: Вид-во “Волинська обласна друкарня”, 2006. – 923 с.
18. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / Упорядкування, передмова та примітки С. Кочерги. Післямова О. Сліпущко. – Київ: ВЦ “Просвіта”, 2003. – 307 с.
19. *Одарченко П.* Славна дочка українського народу Олена Пчілка // *Одарченко П.* Українська література. Збірник вибраних статей. – Київ, 1995. – С. 46–66.
20. *Онїтко В.* Листи Олени Пчілки (Ольги Драгоманової) до матері // Рідний край. – № 1. Філологічні науки. – Полтава, 2018. – С. 144–150.
21. *Пчілка О.* Оповідання. З автобіографією. – Харків: Рух, 1930. – 288 с.
22. *Пчілка О.* Микола Лисенко (Спогади і думки) // Рідний край. – 1912. – № 16–17.
23. *Пчілка О.* Спомини про Драгоманова. План і чернетки доповіді / Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів та текстології. Фонд Олени Пчілки. Од. зб. 28/ 160.
24. *Пчілка О.* Спогади про Михайла Драгоманова // *Пчілка О.* Твори. – Київ: Дніпро, 1988. – 583 с.
25. *Пчілка О.* Від матері Лесі Українки // Рідний край. – 1913. – № 5.
26. *Пчілка О.* Вхідчини в українське зібрання // Рідний край. – 1908. – № 36.
27. *Пчілка О.* До відому // Рідний край. – 1910 (До річнику 1909). – № 48, 31 липня.
28. [*Пчілка Олена*]. Від редакції // Рідний край. – 1910/1911. – № 1.
29. *Пчілка О.* Доля української мови в Думській комісії // Рідний край. – 1910 (До річнику 1909). – № 39, 19 березня.
30. *Пчілка О.* Шевченкові дні // Рідний край. – 1908. – № 7.
31. *Третьяченко Т.* Листи Климента Квітки до Олени Пчілки // Слово і Час. – 2017. – № 12. – С. 87–122.
32. *Українка Леся.* Документи і матеріали. 1871 – 1970. – Київ: Наукова думка, 1971. – 487 с.
33. Хтось [Олена Пчілка]. Теревені // Рідний край. – 1907. – № 3.
34. *Щукіна І.* Сторінками журналу Олени Пчілки “Молода Україна” // Олена Пчілка і Гадяч. Науковий збірник. – Київ: ТОВ “Видавництво Аратта”, 2010. – С. 11–21.

REFERENCES

1. Avrakhov, G. (2007). *Lesya Ukrainka. Problemy tekstologiyi ta istoriyi druku. Do dvanadcyaty tomnogo vydannya tvoriv.* Lutsk: PVD “Tverdunya”. [in Ukrainian]
2. Avrakhov, G., Svershkova, L., Dyba, A. ta in. (1989). Tam zhyla Lesyna mama. *Vecbirmii Kyiv.* No 177, 2 serpnya. [in Ukrainian]
3. Honchar, O. (2008). *Shchodennyky: U 3-x vols. Vols. 3 (1984-1995). Uporyad., pidgot. tekstiv, ilyustr. materialu V. D. Honchar.* 2-ge vyd., vypr. i dop. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian]
4. Huts, M. (2010). Vyznachnyj yuvilej. Vitalni adresy. Lysty ta vystupy z nagody 25-richchya literaturnoi diyalnosti Oleny Pchilky (Kyiv, sichen 1901 r.) // *Olena Pchilka i Gadyach. Naukovyi zbirnyk. Do 160-richchya vid dnya narodzhennia Oleny Pchilky.* Kyiv, 69-86. [in Ukrainian]
5. Huts, M. (1995). “Ni, ne vmyrai, moya mriie”. “Zhyva voda”. Traven. [in Ukrainian]
6. Denysiuk, I., Skrypka, T. (1999). *Dvoryanske gnizdo Kosachiv.* Lviv: NVT “Akademichniy ekspres”. [in Ukrainian]
7. Drofan, L. (2004). *Berehynya.* Kyiv: Molod, 206 [in Ukrainian]
8. Drofan, L. (2001). “I pravdu i borotbu blagoslovtyt”. Vichni beregyni Ukrainy. *Naukovi pratsi i rozvidky do 150-richchya vid dnya narodzhennia Oleny Pchilky ta 130-richchya vid dnya narodzhennia Lesi Ukrainky. Novograd-Volynskiy: Vyd-tvo NOVograd,* 12-21. [in Ukrainian]
9. Iskorko-Gnatenko, V. (2016). Malovidoma storinka biografii Oleny Pchilky (pershyi kyivskiy period). *Slovo i Chas.* No 9, [in Ukrainian]
10. Iskorko-Gnatenko, V. (1999). Do zhyttepysu Oleny Pchilky: novi znaxidky. *Literaturna Ukraina.* 24 chervnya. [in Ukrainian]
11. Kosach-Borysova, I. (2004). *Spogad pro Olenu Pchilku. Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesya Ukrainka). Biografichni materialy. Spogady. Ikonografiya. Vidpovidalnyi redaktor Oleksa Bilaniuk, prezident UVAN u SSbA; avtor proektu, vstupnoi statti i komentariu Tamara Skrypka.* Niu-York – Kyiv: Fakt, 209-215. [in Ukrainian]
12. Kosach-Borysova, I. (2004). *Mykola Vitaliyovych Lysenko v rodyynomu ta druzhnomu otocenni. Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesya Ukrainka). Biografichni materialy. Spogady. Ikonografiya.* Niu-York – Kyiv: Fakt, 267-275. [in Ukrainian]
13. Kosach-Borysova, I. (2004). *Spogady pro Olenu Pchilku. Larysa-Petrivna Kosach-Kvitka (Lesya Ukrainka). Biografichni materialy. Spogady. Ikonografiya.* Niu-York.- Kyiv: Fakt., 193-207. [in Ukrainian]
14. Kosach-Borysova, I. (2004). *Zelenyi Gai. Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesya Ukrainka). Biografichni materialy. Spogady. Ikonografiya.* Niu-York. – Kyiv: Fakt, 173-189. [in Ukrainian]
15. Kosach-Kryvyniuk, O. (2004). *Z moix spomyniv. Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesya Ukrainka). Biografichni materialy. Spogady. Ikonografiya.* Niu-York. – Kyiv: Fakt., 37-44. [in Ukrainian]
16. Kosach-Kryvyniuk, O. (2006). *Batko Lesi Ukrainky. Olga Kosach-Kryvyniuk. Lesya Ukrainka. Xronologiya zhyttia i tvorcbosti. Avtor proektu Nadiya Stashenko.* Lutsk: Vyd-vo “Volynska oblasna drukarnya”, 881-887. [in Ukrainian]